

szemle

Európa nem vár, de oda kell menni

MÁRAI SÁNDOR: A TELJES NAPLÓ 1967–1969

Bár nem nélkülöz minden belső ellentmondást, mégis 1967 májusában az Olaszországba visszaköltöző Márai Sándornak kifejezetten rossz véleménye volt New Yorkról és az Egyesült Államokról. Emigrációja első komoly fordulójának tekinthető, hogy 1952-ben az Újvilágot választotta lakhelyül Itália helyett, mert saját bevalása szerint – ez egyik korábbi naplójában olvasható – nem akart orosz tús lenni abban az esetben, ha a Szovjetunió lerohanná Nyugat-Európát. Utólag vélhetjük úgy, hogy ez az aggodalom alaptalan volt, mégis: ez a meggondolás vitte az íróat a tengerentúlra. A politikát szorosan követő, és az eseményeket kommentáló író nem mulasztotta el a hatvanas évek második felében megállapítani, hogy az atomfegyverek fejlődése semmissé tette az orosz hadsereg (nyomasztó) szárazföldi fölényét. Az öreg kontinens demokratikus felének lerohanása – ha volt ilyen scenárió egyáltalán – ekkora biztosan lekerült a napirendről. Márai tizenöt évig élt feleségével New Yorkban, amikor egy 1967. január elején tett naplóbejegyzése szerint lefoglalta tavaszra a repülőjegyeket Rómába.

„Igen, ezt kell csinálni, át kell most menni Európába. (Ahol nem vár semmi és senki.) De át kell menni, mert Amerika, ahogyan alakult, számomra teljesen üres és céltalan” – fogalmazott néhány héttel Olaszországba költözése előtt. Szikár, mégis annál többet mondó tény, hogy az Egyesült Államokban nem publikált. „Tizenöt év alatt soha, egyetlen sorom nem jelent meg itt angolul, a maffia megfojtotta a lehetőségeket, hogy megszólaljak” – írta le keserűen a kifejtetlenség miatt talányos mondatot. Szinte dühösen tette hozzá, hogy ugyanakkor „Sztálin lányának emlékiratait reklámozzák.” Amerika- és Olaszország-élménye nem is lehetne kontrasztosabb, mint éppen ebben a naplóban. Odaát mindent pénzben mérnek, és hisznek ennek valóságosságában, míg Itália szegénységében bölcs, megértő és barátságos, amely befogadja (1948 és 1952 között már befogadta!) az idegent. New Yorkról, mint gettóról beszélt, nyomasztó emlékről, ahol az ország kulturális és szociális miliője miatt csak a magány lehet az osztályrésze Márainak és a vele egyívású személyiségeknek. Itália merőben más, és ez Márai számára kézzelfogható valóság. Új otthonuk felújítása után a festők megkérdezték, mivel foglalkozik a házigazda, és meghallva a választ, megtiszteltetésnek nevezték, hogy egy író lakásában dolgozhattak. Márai úgy vélte: ez a mondat New Yorkban soha nem hangzhatott volna el. Nem tagadta ugyanakkor Amerika szemléletformáló erejét. Ezt támasztja alá 1967 szilveszteri naplóbejegyzése (az év rezüméjének is beillik), amelyben úgy fogalmazott, hogy megbecsüli az itt töltött időt, mert másképpen látja így a

világot, mintha Európában maradt volna. Látszólag apróság, valójában nem: New York könyvtárai sokkal jobbak, mint a nápolyiak – vont mérleget több alkalommal az örök olvasó.

Nem annyira a tervszerűség, mint a véletlen hozta vissza Olaszországba a Márai-házaspárt. Felesége nagybátyja négyszobás salernói lakást hagyott rájuk, ahol az amerikai nyugdíjból különösebb gond nélkül megélhettek. (A Szabad Európa Rádió munkatársa volt közel két évtizedig az író. A szerény, öregkorában mégis kincset érő életjáradék ezért illette meg.) Salerno éppen úgy Nápoly mellett található, mint Posillipo, ahol 1948 és 1952 között alkalmi otthonra lelt a hontalanságot választó magyar író. Márai számára a személyes Itália-élmény vitán felül Dél-Olaszországhoz kapcsolódik, amely a fentebb jelzett életrajzi tények ismeretében nem meglepő. Azt talán túlzás állítani, hogy a latinos könnyedség vált volna az író alapérzésévé olasz mindennapjaiban. Mégis kétségtelen, hogy a derű, ha megszorításokkal is, ekkor beragyogta szemléletét: „Nagy ajándék ez az öt hónap – a fény, a tenger, Itália” – írta, s hozzátette, hogy új lakásukat már nem szállásnak, hanem otthonnak érzi, ahol dolgozni (értsd: írni) tud majd. Annak ismeretében különösen erős kifejezés az otthonérzés Máraitól, hogy az elvesztett kassai és a megsemmisült budai, Mikó utcai családi fészek után, a Magyarországról saját elhatározásából, mégis kényszerűen távozó ember számára az idegenség, a hontalanság és vele az otthontalanság olyan magától értetődő jegyeivé váltak életének, amelyek meghaladására – úgy hitte –, nem kínálkozik többé lehetősége az életben.

Írói temperamentumát is formálhatta Itália, mert íráskényszere jelentősen oldódott, az alkotásképtelenség állapotát könnyebben elfogadta, mint korábban, és akár hosszabb szüneteket is engedélyezett magának, ha regényírás közben poétikai vagy egyéb nehézségekbe ütközött. „Ez a mediterrán fény, amely mindennek értelmet ad, nagy ajándék” – írta a salernói életét frissen kezdő író, ami lelki tartalmakat tekintve fényévnnyi távolságban található attól az amerikai bejegyzésétől, amely szerint az öregséget nem annyira a tehetetlenség teszi keserves állapotá, inkább a kedvetlenség. Ugyanez a délszaki élmény köszönt vissza egyik 1948 végi naplófeljegyzéséből is: „Jó így írni »dolgozószoba nélkül«, a tengerparton, a fényben és a szélben. Homérosz is így »írt«, Vergilius is.” Az alkotói öröm egyértelmű rögzítése az az 1967 augusztus elejéről származó bejegyzés, ami szerint: „Jó lesz már megint könyvet írni.”

Ha abban a logikai keretben gondolkozunk, amely Márainak az írást meghatározó külső feltételeit veszi számba, akkor egyértelmű, hogy Olaszország tájaival, hangulatával, lakóival és azok életszemléletével az írást inspiráló tényezők voltak. Fontos, hogy véleménye két évtized távlatában is ugyanaz maradt.

„Először életemben nincs semmiféle »tervem«. Meg fogok halni, ez biztos – de ez nem »terv«. Süt a nap” – írta alig tíz nappal azt követően, hogy Rómában landolt a gépük. Ez olyannyira igaz, hogy kezdetben a salernói életet is egy-két évesre tervezte, felvetődött benne annak lehetősége, hogy később Ausztriában éljenek, de utóbb ebből semmi nem valósult meg. Leszámítva, hogy egyik legszorosabb levelezőpartnerével, Simányi Tiborral a hetvenes években néhány alkalommal Bécsben találkozott.

Éppen a frissen megjelent napló által határolt időben kezdte el és fejezte be a legkevésbé rá jellemző nagyprózai művének írását, az *Ítélet Canudosban*. Az alkotási folyamatról rendszeresen beszámolt. Alkotói felfogása radikalizálódott. Ezt támasztja alá az önmagával szemben megfogalmazott követelmény, mely szerint írás közben „nem törődni semmivel és senkivel”. Nagyjából egy évvel később önkritikusan arról töprengett (nem először naplóiban), hogy mindig is túlságosan könnyen írt, és ezzel szemben a hatvanas évek második felére mindez elmúlt: „szégyellek» írni” – vallotta meg. Megtoldotta mindezt azzal, hogy életkori okok is közrejátszhatnak ebben, mert „öregem már nincs kedvem elárulni magam”. Márai a negyvenes évek végétől igen kritikusan viszonyult 1935 és 1946 közötti írói korszakához. Olyan sikerregények tartoznak ide, mint *A gyertyák csonkig égnek*, *Az igazi*, a *Vendégjáték Bolzanóban* és a *Sirály*. Óvatosan fogalmazható meg az a feltevés, hogy e nagyprózák alapján megrajzolható regényírói énjét igyekezett meghaladni a negyvenes évek végétől. Az immár tizennegyedik köteténél tartó *A teljes napló* sorozatból számtalan idézettel támasztható alá, mennyire tudatosan és következetesen igyekezett szembenézni azzal a zsákutcás esztétikával és regényformával, amelyet a fentebb jelzett művek is képviselnek. Ha az erre vonatkozó megállapításokban visszafogottabbnak tűnik a legfrissebb diárium, akkor ez leginkább annak a számlájára írható, hogy a magára kirótt alkotói önvizsgálatot nagyobbreszt már elvégezte, és ezeket folyamatosan rögzítette naplóiban.

Az író, miközben műhelynaplónak is tekinti a napi fel- és bejegyzéseit, sokszor homályban hagyott olyan rendkívül fontosnak tetsző részleteket, amelyek abban segíthetnének, hogy jobban megismerhessük és megérthessük egy-egy műve keletkezéstörténetének folyamatát és állomásait. Példa erre a *Föld, föld!...* című önéletrajzi kötet, amely 1972-ben jelent meg Münchenben. E kötet megírásának – amit eredetileg az *Egy polgár vallomásai I-II.* harmadik kötetének szánt – 1948-ban fogott hozzá, rögtön azt követően, hogy letelepedett Olaszországban. Egy évvel később befejezte a munkát, azonban az elkészült szöveg dilemmák sorát hagy(hat)ta benne. Korabeli naplóbejegyzéseiből rekonstruálható, hogy az akkor véglegesnek tűnő szövegváltozatot (ennek terjedelmét a szerző kétszáz kéziratoldalnak jelezte) nagyjából két egyforma terjedelmű részre szakította. A textus első felének – ez az 1938 és 1944 közötti időszakot foglalta magába – külföldi kiadása elől a leghatározottabban elzárkózott. Ezt a megírása után hatvannégy évvel később megjelent (!) lappangó szöveget ismerhetjük tavaly óta *Hallgatni akartam* címmel, amelyről az *Alföld* hasábjain terjedelmes elemzés jelent meg. (Fried István: „Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség”, 2013/12.) Mindezek ismeretében furcsa, hogy 1967. augusztus elején ezt írta: „Ezt követően megírni és kiadni a »Föld, Föld«-et.” A bejegyzés arra engedne következtetni, hogy az említett műből (naplójában a fenti módon adta meg a mű címét) még semmi nem készült el, amelyben legalábbis jó okkal kételkedhetünk. Ebben megerősít az is, hogy a memoár cselekményideje 1944. március 18-ával, vagyis egy nappal Magyarország német megszállása előtt indul, így ésszerű az a feltételezés, hogy ennek megszövegezése 1948–1949-ben legalább részben megtörtént. A *Hallgatni akartam* terjedelme is e feltételezés irányába mutat. Az 1948-as és '49-es naplói, a témára vonatkozó bejegyzései is azt egyértelműsítik, hogy az önéletrajz harmadik részéből lényege-

sen többet írhatott meg, mint azt a torzót, amely 2013-ban jelent meg, a hagyaték-ból előkerülve. Korábban utaltam rá, hogy ez hozzávetőleg a fele annak a szöveg-korpusznak, amely 1949-re, a *Vallomások* harmadik részének első változataként elkészülhetett. Bizonyára tisztábban látunk ebben a kérdésben, ha megjelenik a *Föld, föld!...* immár teljesnek mondott szövege, amelyet a *Helikon Kiadó* 2014 év végére ígért.

A kortárs magyar irodalom hozzá eljutó híreit továbbra is széljegyezte – ebben (is) igen következetes volt –, és e tekintetben nem az a legérdekesebb, hogy Illyés Gyuláról új naplójában is lesújtóan fogalmazott. „A kommunisták irodalmi kirakatbábujának”, „jellemtelen és kapzsi plebejusnak” és „fizetett manökennek” nevezte. (Naplói tanulsága szerint 1945 óta rendkívül rossz véleményt formált a pályatárs-ról, akinek leginkább azt vetette a szemére, hogy kokettált a politikával.) Illés Endre 1965-ben megjelent *Gellérthegy éjszakák* című kötete kapcsán a szerző irodalmi tanulmányait „sete-suta áramtalan iskolás írásoknak” nevezte, irodalomtörté- nési teljesítményét „szomorú sziszifusz”-ként értékelte. Nem értette Márai, miért kellett feleleveníteni a *Sirály* című regényéről írt Örley István-féle kritika történe- tét. (Ez a leggyilkosabb recenziók egyike, amely a későbbi naplóíró szépprózai műveiről megjelent.) A hazai nyilvánosságból kizárt Márai, és az akkor már évtize- dek óta halott Örley kettősében ez a tanulmányírói eljárás valóban nagy kívánni- valókat maga után.

Hosszabb tanulmányt igényelne Márai és a *Nyugat* kapcsolatának teljes feltér- képezése. Ezt a vizsgálatot a szerző maga provokálja ki, ha jól olvassuk a legújabb napló e témával foglalkozó passzusait. Saját bevallása szerint 1941-ig nem adott kéziratot a folyóiratnak, noha írói értelemben az „én időmnek” nevezte az 1926 és 1941 közötti korszakot, amely a *Nyugat*nak is egyik jelentékeny időszaka volt. A kötet jegyzeteiben Mészáros Tibor Márai visszatérő tévedésének és/vagy tagadásá- nak nevezi, hogy nem publikált volna a lapban. Állítása szerint 1919-től hat alkalmal- lommal közölték tőle írást. Ebben bizonyára igaza lehet a filológusnak. Mégis hoz- zá kell tenni, hogy huszonnégy év alatti hat publikáció e folyóiratban való jelenlé- nek csak nagy jóindulattal nevezhető. Annak fényében különösen érdekes a szer- ző és a folyóirat (láthatóan) kölcsönös idegenkedése egymástól, hogy a progresz- szív irodalom egyik legkitüntetettebb megjelenési helye indulásától kezdve a *Nyu- gat* volt. Lehet vitatni Márai két világháború közötti irodalmi teljesítményét, vagy legalábbis annak egy részét, de életműve ebben a korszakban is bővelkedett me- részen kísérletező, európai színvonalú művekben. *A zendülőök*, *az Idegen emberek*, *A sziget*, *az Egy polgár vallomásai I-II.*, *A féltékenyek I-II.* és a *Szindbád bazamegy* hatvan-hetven éves távlatból is kiemelkedően jelentős műveknek nevezhetők, szemben a korábban már jelzett sikerregényekkel. Naplójában egyfajta kettősség- ről beszélt a *Nyugat* kapcsán. Mindenek előtt ez a lap volt a nagybetűs irodalom, de emellett „ürügy is arra, hogy másod- és harmadrendű, -rangú tehetségeket is becsempelesszen a »liberális, progresszív« Gellért Oszkár az irodalomba; és ezek a másodrangú csillagok a nagy Állócsillagok fényében egy ideig ragyogtak, de aztán teljesen elhalványodtak... Pap László, Gelléri Andor Endre, Bálint György, Fenyő László, Halász Gábor – mind zsidó volt, és mind helyet kapott a Parnasszuson az igazi, alkotóerejű, nem zsidó Nagyok mellett” – fogalmazott kevésbé szalonképe-

sen, de esztétikai értelemben nem feltétlenül igazságtalanul. Máraiból egészen kivételes módon hiányzott a generációs alapézés és a csoporttudat. Ezek nélkül aligha válhat bárkiből is olyan alkotó, amely alapján nemzedéki vagy többé-kevésbé azonos esztétikai elvek szerint szerveződő közösség tagságára pályázhatna. (Amilyen a folyóirat körüli csoportosulás is volt.) Nem mellékes, hogy Márai magányossága – az alkati okok mellett – visszavezethető írói sikerességére is (itt nem a későbbi sikerregények ünnepezt írói létállapotára gondolunk, bár teljesen ettől sem tekinthetünk el), aki e miatt nem is igényelte a csoportként való művészművészeti érvényesülést és beérkezést. Élesen reagált Fenyő Miksa egy folyóiratban megjelent cikkére, és ismét a *Nyugathoz* fűződő viszonyát árnyalta, amikor úgy fogalmazott: „valahogy nem volt kedvemre való oda írni; Osvát, aztán Babits és köre túlságosan ezoterikus volt.” Fontos, hogy Márai értékelésében a Babits-életmű a legelismertebbek közé tartozik. Leghíresebb versében, a *Halotti beszéd*-ben, így tiszteltet pályatársa előtt: „A tyrreni tenger zúgni kezd s hallod Babits szavát”. Aligha véletlen, hogy az irodalmi névsorolvasásnak is beillő költemény a szigorúan vett kortársak közül kizárólag Babitsot és Krúdyt említi.

Márai magánéletéről is egyre pontosabb fogalmat alkothatunk a naplósorozatok újabb darabjai alapján. A világtól és az emberektől elzárkózó Márai írói arcképet sokan megfestették már, a részletek megismerése mégis alapos kétségeket ébreszt az ábrázolási mód hitelességét illetően. Közel két hétig vendégeskedett nála az Amerikában élő Hardy Kálmán altábornagy, Horthy korábbi szárnysegédje, akivel Márai a második világháború utolsó éveiben a kiugrást előkészítő felhívást szövegezte. Mellette fogadta svájci fordítóját (maguknál szállásolták el), egy Németországban élő magyar házaspárt is vendégül láttak, de más is jelzi náluk az azokban az években jellemző sürgés-forgást: „Látogatók Ausztráliából, Kanadából, Rómából, Kaliforniából... Legtöbbjük szívesen látott...” – írta 1969-ben, ami nem személyisége mizantróp vonásait emeli ki.

A kor három kiemelkedő politikai eseménye közül meglehetősen értetlenséggel figyelte a vietnámi háborút és a párizsi diákfelkelést, de metsző éléslátással fogalmazott a csehszlovák tavaszról és az ország 1968-as megszállásáról. E napló hasábjain is több alkalommal úgy vélekedett, hogy a kommunizmus világszerte megbukott, megreformálására nincs lehetőség. A prágai eseményeket is ennek szemüvegén keresztül nézte. Egy Dub eknek tulajdonított mondatot idézett: „Ezt érdemeltém én, aki egész életemben a Szovjetuniót szolgáltam...” – fakadt ki állítólag a Moszkvába hurcolt pártfőtítkár. Márai lakonikus válasza: „Igen, ezt érdemelte.” Nem a naplóíró cinizmusa e kijelentés, mert mögötte az a felismerés munkál – ez szintén az új kötetben található –, hogy a kommunizmus liberalizálása a parancsuralmi rendszer végét jelenti. A történelem 1989-ben valamilyen fokon igazolta ennek a vélekedésnek a valóságosságát.

Technikai értelemben is sok minden belefér egy ember életébe. A polgári repülés fejlődése csodálattal töltötte el Márait, amelynek mélyén gyermekkori élmények is lapulhatnak. Új naplójában írta le, hogy tizenkét évesen látta a Vérmező felett röpködni Bleriot-t, fiatal újságíróként ott volt Párizs mellett, amikor Lindbergh, elsőként átrepülve az óceánt, megérkezett Európába. A tévében pedig a Holdra induló űrhajósokat figyelte. Az ember határtalan lehetőségeit sejtette a tény

mögött, hogy Bleriot bemutatója és a holdra szállás között mindössze ötvenhét év telt el. (Az ember mint lehetőség egyik alapgondolata lett a már emlegetett *Föld, föld!*... című, ekkor még készülő kötetének.)

Saját életére vonatkoztatva a múltó idő a legfájdalmasabb emlékekkel szembesítette: Kristóf fia halálával. Gyakorlati teendők is kapcsolódtak a gyászhoz, mert nem csak az járt a fejében, hogy huszonnyolc éve temette el gyermekét, hanem az is: „Két év múlva át kell hantolni a sírt.” Magyarországon, Budapesten. Nevelt fia, az időközben felnőtt János, Amerikában maradt, ő nagyon hiányzott az írónak olaszországi éveiben. Apa és fiúk tragikus kettősei is Márai élete. A hiány különböző alakváltozatai. (*Helikon*)

BOD PÉTER

Harc az apa árnyékában

HÁY JÁNOS: NAPRA JUTNI

A *Napra jutni* Háy korábbi műveinél személyesebben, de talán még az eddigiek-nél is szikárabb nyelven mesél történeteket vidéki gyerekorról, apák és fiúk mitikus küzdelméről. „A gyerek” nevelődésének mozzanatait ezúttal addig követhetjük nyomon, amíg végül gimnazistaként el nem hagyja szülőfaluját.

A könyvfesztiválra 2014 áprilisában megjelent kötet egymáshoz lazán kapcsolódó novellák sorozatából épül fel, de inkább regényként olvasható. Három nagy részből áll. Az első, az *Apák*, egyetlen lírai novellába sűrítve festi meg a következő novellák háttérét, összefoglalva egy mitikusnak is tekinthető alaptörténetet. Az *apa fia* című rész harminchat novellát ad közre, amelyek a gyerek nevelődését kísérik végig harmadik személyben, de a gyerek nézőpontjából láttatva a falu vilá-gát. A gyerek nézőpontja mögött azonban jelen van egy kívülálló felnőtt látószöge is. Ez a kettősség ironikus színezetet kölcsönöz a szövegeknek, és feltárja a falu hétköznapijainak abszurditását. A mű végén a *Családállítás* a szülők és nagyszülők nézőpontjai által értelmezi át az első két részt.

A regény nyelve lecsupaszított és töredékes. Háy műveiben eddig is meghatá-rozó szerepet játszott a rontott nyelv, a szikárság, de a *Napra jutni* esetében talán még erősebben érvényesül. A párbeszédet jelző gondolatjelek például még a ko-rábbi kötetekből átvett szövegek esetében is elmaradnak (*Csöpi*). A szöveg az élő-beszéd spontaneitását idézi fel, ugyanakkor hangsúlyozottan konstruált nyelv, amely paradox módon a nyelv hiányát érzékelteti. Ahogy Horváth Csaba írja: „Lát-szólag társadalmilag és művelődésszociológiailag jól definiálható stiláris szintet idéz meg, valójában rendkívül szerkesztett, mesterséges nyelvet hoz létre, mely-ben éppen a nyelv és a nyelvtelenség összekapcsolásával megteremtett feszültség a meghatározó.” (Horváth Csaba: *Van-e élet a posztmodern után?*, *Alföld*, 2012/5, 105.)

Az *Apák* című bevezető rész az apa és a fiú mitikus küzdelmének leírásával előrevetíti a későbbi novellák által kibontott alaptörténetet. A családi kapcsolatok mitikus szintre emelése az *Istenek* című verseskötethez is köthető. Ebben a rész-